
FEJEZETEK KÖZÉP-, KELET- ÉS DÉLKELET-EURÓPA TÖRTÉNETÉBŐL

A Független Horvát Állam két monográfiában

Az 1929-ben Ante Pavelić vezetésével Olaszországban alakult Usztasamozgalom – Ustaša Hrvatska Revolucionarna Organizacija, Horvát Felkelők Forradalmi Szervezete – által vezetett, német és olasz támogatással kikiáltott Független Horvát Állam – Nezavisna Država Hrvatska, NDH – és annak olasz kapcsolatai az utóbbi néhány évben rendkívüli érdeklődésre tartanak számot az olasz történetírásban. Ezt jelzi, hogy a római Sapienza Egyetem – Università degli Studi di Roma „La Sapienza” – a közelmúltban két könyvet is megjelentetett a tárgyról. Elsőként az egyetem kutatója, *Alberto Becherelli* monográfiája jelent meg 2012-ben, mely a Független Horvát Állam és Olaszország viszonyát mutatja be az NDH megalakulásától (1941. április 10.) az olasz kapitulációig (1943. szeptember 8.). A következő évben a berlini egyetem munkatársaként dolgozó *Martina Bitunjac* könyvét adták ki, mely az usztasa nők helyzetét mutatja be a második világháború alatti Horvátországban.

Alberto Becherelli levéltári kutatáson és forráskiadványokon alapuló doktori értekezését jelentette meg monográfiaként. Becherelli a zágrábi és római levéltárakban a katonai vonatkozású anyagokat tekintette át. Könyve írásakor Olaszország és a Független Horvát Állam katonai, politikai és gazdasági kapcsolatainak bemutatását tűzte ki célul. Becherelli munkáját mintegy kiegészítve és árnyalva, *Martina Bitunjac* zágrábi, berlini és római levéltári forrásokon, korabeli periodikákon, fennmaradt naplók, memoárokon, illetve oral historyn alapuló monográfiájának célja az, hogy bemutassa az usztasa nőt, mint családanyát, mint politikust, és mint katonát. Mindehhez interjúkat készített usztasa nőkkel, többek között Višnja Pavelić-tyel, aki a „Povlagnik”, Ante Pavelić lányaként igencsak közelről szemlélhette az eseményeket.

Mindkét szerző könyvének első fejezetében a történelmi kontextus kap helyet. Bitunjac tömören, ám mégis minden lényeges elemre kitérve mutatja be az Usztasa születésének körülményeit. A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság 1918-ban a délszláv népcsoportok egységes államaként alakult

meg, azonban az egyes etnikumok nem nézték jó szemmel a szerb centralizációs törekvéseket. A rezsimmel ellenkező politikusok gyakran az emigrációt választották az új állam létrejöttét követő években is, és ez a tendencia – a horvát szeparatizmus erősödésével párhuzamosan – tovább fokozódott, miután szerb radikálisok meggyilkolták a Horvát Parasztpárt vezetőjét, Stjepan Radićot 1928 nyarán. A gyilkosságot a horvátok tömeges emigrációja követte, akik többek között Olaszországban leltek otthonra. Benito Mussolini fasiszta vezető támogatást nyújtott Ante Pavelićnek ahhoz, hogy megalakítsa az usztasát, mely Horvátország függetlenségének kivívását célozta. Becherelli is vázolja ugyanezeket a körülményeket, melyeket kiegészít az olasz–jugoszláv viszony legfontosabb momentumainak összefoglalásával. Ennek során kitér a délszláv állammal való területi nézeteltérésekre, és hangsúlyozza, hogy a többek között balkáni és közép-európai befolyásra törekvő Olaszország számára Jugoszlávia már pusztán a létevel is akadályt jelentett külpolitikai célkitűzéseinek megvalósításában, így ahhoz, hogy Olaszország teret nyerhessen a befolyása alá vonni kívánt övezetben, ki kellett iktatnia Jugoszláviát az európai államok sorából. Ezért, mint Becherelli megállapítja, Olaszországnak érdekében állt a horvát szeparatizmus támogatása, így kapóra jött, hogy Pavelić Mussolini támogatását kérte az usztasa megalakításához. Az 1930-as évek második felében Jugoszlávia miniszterelnöke Milan Stojadinović lett, aki kereste a megegyezést Olaszországgal, amit 1937-ben barátsági szerződéssel sikerült nyélbe ütni. Becherelli részletes képet rajzol mind az ehhez vezető útról, mind pedig arról, hogy milyen körülmények vezettek ahhoz, hogy Olaszország Németország szövetségeseiként belépjen a második világháborúba. Ez azt is eredményezte, hogy – noha Mussolini az olasz–jugoszláv közeledés hatására felfüggesztette az usztasa támogatását – Olaszország 1939-ben ismét felvette a kapcsolatot Pavelić-tyel.

Mindként szerző kidomborítja azt a tényt, hogy a Független Horvát Állam csak nevében volt független, mivel Németország és Olaszország befolyási övezetként tartották számon a területet, s kettő is osztották maguk között. Az usztasa állam Jugoszlávia-, kommunizmus- és zsidóellenesként definiálta magát, így a szerb és zsidó származású lakosság ellen csakhamar terrorakciók kezdődtek. Ezek mellett a vezetők igyekeztek hangsúlyozni a független Horvátország katolikus-keresztény alapokon nyugvását, miután a katolikus klérus is pozitívan viszonyult az NDH kikiáltásához. Bitunjac könyvében nem részletezi az NDH megalakulásához vezető körülményeket, de az usztasa nőkről szóló monográfiában erre nincs is szükség, így a mű olvasója megelégedhet a történelmi háttér pár oldalas bemutatásával.

Becherelli viszont egy egész fejezetet szentel a Független Horvát Állam megalakulásának, kielégítve a hadszíntéren zajló események után érdeklődő olvasókat is. Elbeszéli továbbá Ante Pavelić hatalomra jutásának körülményeit, kiemelve azt a történetírásban talán kevésbé hangsúlyozott tény, hogy mind Németország, mind Olaszország a Horvát Parasztpárt vezetőjével, Vlatko Mačekkal szimpatizált elsősorban, s Pavelić neve csak azt követően merült fel az új állam vezetőjeként, hogy Maček többször visszatartotta a német és olasz csatlósként működő állam vezetését. Becherelli könyvéből fény derül arra is, hogy egyes jugoszláv területek – köztük Horvátország – már Pavelić Zágrábba érkezése előtt fel voltak osztva, ugyanis Olaszországon és Németországon kívül Magyarország és Bulgária is elfoglalták az általuk vágyott területeket, így Magyarország a Muraközt és a Baranya-háromszöget, Bulgária pedig Macedóniát foglalta el.

Az usztasa ideológia tekintetében a szerzők a monográfiák célkitűzésének megfelelő szempontokat emelik ki. Ebből következően Becherellinél a hadsereg megszervezése kapja a legnagyobb hangsúlyt, Bitunjac pedig az usztasa ideológia szerinti ideális nő képét mutatja be. Becherelli a hadászati célok részletezése után röviden összefoglalja az ideológia főbb pontjait. Eszerint az usztasa mozgalom Horvátország függetlenségének mindenáron való kivívását és megtartását tűzte ki célul, amihez a szélsőjobboldali diktatúrák esetén népszerű etnikai tisztogatás elve is társult. A diszkriminatív intézkedések főként a szerbeket, a zsidókat és a romákat sújtották. A szerző a faji törvények átfogó bemutatása mellett ismerteti az NDH-ban létrehozott közigazgatást, és képet fest a horvát társadalomból kirekesztettek elleni terrorcselekményekről is. Az usztasa ideológiát illetően Becherelli több szempontú elemzést nyújt, viszont a társadalmi berendezkedésről – a könyv témájából adódóan főként a nőkről – Bitunjac jóval részletesebb leírást ad.

Bitunjac az usztasa nőt jó hazafiként festi le, ami az usztasa felfogás szerint abban nyilvánul meg, hogy egyrészt a nő tradicionális szerepe szerint gyermeket nevel, főz és templomba jár, másrészt viszont, ha a szükség úgy hozza, kész és képes arra, hogy harcoljon hazája függetlensége érdekében. Az usztasa államban az anyaság és a család mind politikailag, mind biológiailag rendkívül fontos szerepet játszott. A család politikai fontosságát az adta, hogy az anyák a jövőbeni horvát katonákat, illetve a leendő anyákat nevelték, biológiai szerepe pedig – hasonlóan a náci Németország elgondolásaihoz – a „horvát népközösség” faji tisztítása volt. Az usztasa elvek szerint az államnak csak a katolikus és a muzulmán nőkre volt szüksége, míg a zsidó, az ortodox és a roma asszonyokat diszkriminatív intézkedéseknek vetették alá. A nőknek szánt szerep azt is jelentette, hogy nem volt

szükség arra, hogy a horvát nők munkahelyen dolgozzanak, feladatuk kizárólag a gyerekekre, a meleg családi fészek biztosítására, s ezzel a férj munkájának segítésére korlátozódott. Ennek ellenére az usztasa állam a nők és férfiak azonos jogait hirdette. Szintén hasonlóan a náci ideológiához, az usztasa elvek is csak a testileg és lelkileg egyaránt teljesen egészséges embereket tartották életképesnek. A nők között Marija Šojat jutott különleges szerephez, akit Pavelić édesanyjaként általános tisztelet övezett, és akit az anyakultusz megtestesítőjeként ábrázoltak az usztasa sajtóban. Ezzel a már-már idillinek tűnő családmoddal Bitunjac remek érzékkel állítja szembe az olyan adatokat, melyek a független Horvátország rossz higiéniás körülményeire, és az ebből fakadó, rendkívül magas gyermekhalandóságra mutatnak rá. Ezenkívül a faji törvények, melyeket már 1941-ben meghoztak, szintén érintették a nőket és a gyerekeket is; a szerb és a zsidó nőket egyenesen kizárták az állam társadalmából. A horvátok között is sok olyan nő akadt, akik nem feleltek meg az usztasa ideáknak. Ők voltak azok, akik dohányoztak, sminkelték magukat, vagy éppen szoknya helyett nadrágot viseltek. Ellenük egyébként a horvát katolikus klérus is felszólt. Bitunjac kiemeli az ellenségeként tekintett nőknek még egy csoportját, mégpedig azokat, akik olasz katonával voltak szerelmi kapcsolatban, amit az usztasa állam – annak ellenére, hogy vezetőiket voltaképpen Olaszország segítette hatalomra, miután a németek a horvát parasztpárti Vlatko Mačekot kívánták megbízni a vezetéssel – elvileg tiltott.

Mindeközben – háború lévén – hadiesemények is zajlottak, melyekről Becherelli számol be példás részletességgel. Elbeszélése azonban korántsem korlátozódik a csaták leírására, a könyvben kiemelt szerephez jutnak az NDH és a fasiszta Olaszország diplomáciai kapcsolatai is. A logika azt diktálná, hogy – miután Olaszország tudvalevőleg megalakulásától kezdve segítette az usztasát – a két állam viszonya felhőtlen volt, ez azonban nem volt teljesen így. Galeazzo Ciano gróf és Pavelić többször tárgyaltak egymással területi kérdésekről, mivel, mint Becherellitől megtudjuk, Pavelić korábban a támogatás fejében az 1915. április 26-án aláírt londoni titkos szerződésben Olaszországnak ígért területek átengedéséről egyezett meg Mussolinival. Az NDH kikiáltását követően azonban Pavelić hatalma megszilárdításának zálogaként tekintett a dalmát partvidékre és az Adria-térség azon városaira, melyekre Olaszország igényt tartott. Mindazonáltal a „Poglavnik” rákényszerült arra, hogy 1941. május 7-én elfogadjon egy olyan egyezményt, mely biztosította Olaszország számára e városok annexióját, és amely az NDH trónját III. Viktor Emánuel rokonának adta. Más kérdés, hogy II. Tomisláv király sohasem birtokolt tényleges hatalmat, s nem lett használatos a Mus-

solini által óhajtott „Horvát Királyság” megnevezés sem. Pavelić továbbra is teljhatalommal rendelkezett államában, miután egyszerre volt állam- és kormányfő.

Becherelli harmadik fejezetét az 1941 júniusától decemberéig tartó fél év eseményeinek szenteli, kiemelve, hogy a Független Horvát Állam már megalakulásának pillanatában a német–olasz hatalmi harcért folyó csatározások színtere lett, amit Pavelić igyekezett minél inkább saját javára fordítani. Az usztasák sokkal inkább Németországgal éreztek ideológiai közösséget, mint Olaszországgal, és a németeket tekintették természetes szövetségésüknek. Ez érthető is annak fényében, hogy az olaszok és a horvátok egymás tradicionális ellenfeleinek számítottak a határviták végett. Ez olyannyira megmutatkozott a háború alatt, hogy az olasz annexió alatt álló dalmát városokban az usztasák olaszellenes propagandába kezdtek, melyben különösen a horvát egyetemisták jártak az élen. Becherelli szerint a német és a horvát katonák egymással vállvetve részesekedtek, és az ilyen kocsmatúrák alkalmával inzultálták leginkább az olasz katonákat. Mindebből Becherelli azt a következtetést vonja le, hogy habár a májusi egyezmények látszólag megegyezést hoztak a Róma és Zágráb között felmerülő vitás kérdésekben, a valóságban a megegyezés illúziójában hinni nagyon veszélyes volt. Ezt felismerve Olaszország sem maradt tétlen, s Dalmáciában igyekezett minél több olaszosító akciót véghez vinni, különös figyelmet fordítva az olasz alapokon nyugvó oktatás bevezetésére. Erre az usztasák Likában – paradox módon éppen ott, ahol egy évtizeddel korábban még az olaszok figyelmének felkeltése érdekében szítottak jugoszláv-ellenes felkelést – ezúttal az olasz intézkedések ellen lázadtak fel. E fejezetben Becherelli kitér a Josip Broz Tito (partizánok) és a Draža Mihailović (csetnikek) által szervezett ellenállásra, melyhez – látva, hogy a horvátok inkább Németország, mint Olaszország szövetségesei – Olaszország is támogatást nyújtott egy ideig. A szerző jól érzékelteti az olasz külpolitika ambivalenciáit, amikor kiemeli, hogy a partizánok és a csetnikek annak a Jugoszláviának visszaállításán fáradoznak, melynek felbomlasztása érdekében Olaszország még nem is olyan régen az usztasát karolta fel. Fejezete végén Becherelli kitér a civil társadalom, az olasz katonák és az usztasák együttélésére.

Ezzel mintegy összekapcsolható lenne Martina Bitunjac könyvének harmadik, legterjedelmesebb egysége, melyben a szerző az usztasa ideológia női híveit mutatja be. A mozgalom létrejöttétől az NDH megalakulásáig a nőknek kiemelt szerep jutott, mivel az usztasa férfiak gyakran száműzésbe kényszerültek, vagy börtönbe kerültek, s ez idő alatt az asszonyok szervezkedtek helyettük a függetlenség érdekében. Az usztasa nők kivétel

nélkül usztasa férfiak feleségei, lányai, nővérei voltak, azaz politikai meggyőződésük az otthoni légkörből eredt. Marija Lovrenčević, Pavelić felesége is jobboldali családból származott, ahol a nacionalista eszméket a lányok fejébe ültették. Ennek következtében ezek a hölgyek később, amikor az usztasák feleségei lettek, a legnagyobb természetességgel vállalták, hogy az olaszországi, magyarországi, illetve amerikai emigrációba kényszerült férjeik helyett előkészítik a független állam megalakulását oly módon, hogy a nép körében elterjesztik az ennek szükségességét bizonyító eszméket. Ezt a célt szolgálta az Usztasa Nők Forradalmi Tevékenysége nevű szervezet, valamint a fasiszta Balillához és a náci Hitlerjugendhez hasonlítható Usztasa Ifjúság, mely a gyerekek nevelését végezte. Néhány esetben a nők is elmenekültek. De éltek usztasa nők Olaszországban, Bulgáriában és Amerikában is. Ők is aktív politikai tevékenységet folytattak, bár inkább a háttérben, a nyilvánosság számára láthatatlan módon tevékenykedtek. 1941 után – bár az NDH-ban számos alkalommal hangsúlyozták a nők egyenjogúságát – az asszonyok feladata az lett, hogy háztartásbeliekké váljanak. Noha Horvátországban már 1895-től kezdve engedélyezték a nők egyetemi oktatásban való részvételét, az usztasa államban a lányok arányát korlátozták a felsőoktatási intézményekben. 1941 novemberében létrehozták az Usztasa Mozgalom Női Szekcióját, melynek tevékenységében minden „fajilag és vallásilag megfelelő”, 21. életévét betöltő lánynak részt kellett vennie. Bitunjac úgy véli, hogy egyik interjúalanyának, Višnja Pavelićnek (Ante Pavelić lánya) nyilatkozatait tekintve elmondható, hogy az usztasa családban felnőtt lányokra igen nagy hatással voltak a nacionalista eszmék, Višnja még az interjú készítésekor, 2008-ban is az usztasa ideológia fanatikus hívének bizonyult. Bitunjac hangsúlyozza persze, hogy Višnjának érdekében állt, hogy minél pozitívabb képet fessen apjáról a nyilvánosságnak.

Ennek Višnja már csak azért is szükségét érezhette, mert miután 1941-ben Németország hadat üzent a Szovjetuniónak, Pavelić teljes mértékben a náci birodalom szolgálatába állt. Indoklása szerint azért határozta el magát erre, mert úgy ítélte meg, hogy két hasonló ideológiát valló nép együttesen legyőzheti a fenyegető bolsevizmust. Olaszország az egyre növekvő német befolyást azzal kívánta ellensúlyozni, hogy egy horvát légiót – Legione Autotrasportabile Croata, szó szerint: Fuvarozható Horvát Légio – az olasz hadsereg egyik hadtestébe építve küldött az orosz frontra. Ez a haderő vett részt 1942–1943 telén a tragikus végű doni ütközetben. A népétől kívánt erőteljes katonai részvételt Pavelić – remélve, hogy így megtarthatja népszerűségét – azzal kívánta kompenzálni, hogy 1942 elején beleegyezett a Sabor (horvát parlament) újbóli felállításába. Itt megmutatkozott, hogy

Horvátországban még mindig a Parasztpárt volt a legnépszerűbb, az usztasát csak néhány szélsőségesen nacionalista szavazó támogatta. Eközben mind érezhetőbbé vált az élet minden szegmensét átható, egyre erősödő német nyomás is az országban. A Független Horvát Állam akkor érezte igazán a németektől való függőséget, amikor Olaszország 1943. szeptember 8-án kapitulált, s ahelyett, hogy az addig olasz annexió alatt álló területek felszabadultak volna, Németország megszállta azokat is. Erre azért is szükség volt, mert Adolf Hitler katonái a fegyverletételt követően Horvátországból tudták megközelíteni Olaszországot. Még a kapitulációt megelőzően kiéleződött a harc az időközben Olaszországtól is támogatást kapó partizánok és csetnikek, valamint az usztasák között. 1943-ra az NDH igazi háborús övezetté változott, melynek érdekessége abban állt – mint Becherelli is érzékelteti –, hogy voltaképpen az országban két háború zajlott egyszerre. Egyrészt peregtek a világháborús események, másrészt megkezdődött a térség különböző etnikai csoportjainak polgárháborúja is. Ez természetesen remek ürügyet szolgáltatott Németországnak az egyre erőteljesebb befolyás kialakítására. Becherelli az olasz kiugrást követő eseményekről csak rövid kitekintést ad, mivel az általa választott – nagyon is indokolt – záró dátumot a fegyverletétel napja jelentette.

Bitunjac tovább vezeti az események fonalát, a Független Horvát Állam 1945-ben bekövetkezett bukásával zárja az usztasa nők életének ismertetését. Az utolsó, rövidebb fejezetben Bitunjac az usztasa nőket, mint katonai szolgálatosokat mutatja be. 1944. április 14-én ugyanis a nők felszólítást kaptak a katonai szolgálatban való aktív részvételre. Természetesen nem a nők besorozásáról van szó, hanem ők voltak a hadianyagot készítő gyárakban, vagy a katonai postákon. Mint minden háborús övezetben, a Független Horvát Államban is az asszonyok jelentették a fő munkaerőt a katonai kórházakban, az ápolási feladatokat már 1941-től ellátták. 1944-től kezdve a hölgyek a katonai szolgálaton belül speciális kiképzésben részesültek, mely főleg az ápolás mélyebb elsajátítását, illetve politikai ismeretek megtanulását jelentette. Ezenkívül a nők repülőszolgálatra is jelentkezhetek. Az usztasa titkosszolgálat berkein belül a nők titkári és rendőri feladatokat egyaránt teljesíthettek, és kémként is alkalmazták őket. A légerekben is lehettek örök, aminek következtében az usztasák által elkövetett terrorcselekményeknek a nők is felelősei voltak. A leghírhedtebb usztasa koncentrációs táborban, Jasenovacban speciális, a láger irányítását végző titkárság működött, melynek munkatársai szintén asszonyok voltak. Mindebből az olvasó meggyőződhet arról, hogy az usztasa mozgalomban a nők aktív szerepet vállaltak, szívvel-lélekkel képviselték a mozgalom eszméit. Martina Bitun-

jac olvasmányos, informatív, és az usztasa nők megszólaltatásával élethűvé tett könyvét olvasva az ember joggal érezheti úgy, hogy ezek a hölgyek büszkék voltak arra, hogy az usztasa tagjai lehettek.

A két monográfiában közös, hogy mindkettő érdekes, színes képet fest a Független Horvát Államról. Az egyik könyv a hadi eseményekre és a politikai viszonyok alakulására, a másik pedig a nők helyzetére összpontosít elsősorban, így a két munka remekül kiegészíti egymást, mindenképp érdemes mindkettőt elolvasni a téma iránt akár tudományosan, akár egyébként érdeklődőknek. Mindkét szerző jól átgondolt koncepció alapján, bőséges forrásanyagot felhasználva írta meg monográfiáját, és a témára vonatkozó olasz, horvát és német szakirodalomban mindketten egyaránt tájékozottak.

Alberto Becherelli: *Italia e Stato Indipendente Croato (1941–1943)* (Olaszország és a Független Horváth Állam). Roma, Edizioni Nuova Cultura 2012. 346 o.; Martina Bitunjac: *Le donne e il movimento ustascia* (A nők és az usztasa mozgalom) Roma, Edizioni Nuova Cultura 2013. 246 o.

Hamerli Petra